
Prezentacje

Badania społeczne w Polsce międzywojennej. Problem obiektywności statystyk w obliczu narracji biograficznej

---

Morgane Labbé

TEKSTY DRUGIE 2024, NR 2, S. 144–160

DOI: 10.18318/td.2024.2.10 | ORCID: 0000-0001-7876-5001

Wiosną 1945 roku, na kilka miesięcy przed wyzwoleniem, Instytut Ekonomii Stosowanej (ISEA), założony w 1944 roku na pograniczu oficjalnego obiegu i konspiracji, był w Paryżu jednym z miejsc, w których opracowywano plany odbudowy stolicy Francji. Do pracy nad ankietami oraz badaniami budżetów rodzinnych, prowadzonymi w okresie międzywojennym w kilku krajach, zwerbowano młodą polską współpracowniczkę Bożenę Żabiecką, członkinię ruchu oporu przebywającą we Francji od 1939 roku. Badania ankietowe z lat międzywojennych pozwalały oszacować, na podstawie konsumpcji, poziom życia ludności, głównie robotników¹. Do znanych badań ankietowych przeprowadzonych w Stanach Zjednoczonych, Anglii czy Niemczech Żabiecka dodała, szczególnie przez siebie opisaną, ankietę przeprowadzoną w Polsce w 1927 roku. Znajomość polszczyzny, a zwłaszcza literatury naukowej w języku polskim,

---

Morgane Labbé – prof. w Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS) w Paryżu, członkini Centre de Recherches Historiques (CRH). Jej badania koncentrują się na historii nauk społecznych i historii statystyki, polityce ludnościowej oraz ochronie socjalnej w Europie Środkowej i Wschodniej w XIX i XX w. Opublikowała m.in.: *La population à l'échelle des frontières: une démographie politique de l'Europe contemporaine* (2000), *La Nationalité, une histoire de chiffres. Politique et statistiques en Europe centrale (1848-1919)* (2009), *Public and Private Welfare in Modern Europe. Productive Entanglements*, red. M. Labbé, F. Giomi, C. Keren (2022).

---

¹ O Bożenie Żabieckiej zob. W. Winclawski, *Słownik biograficzny socjologii polskiej*, t. 4, Wydawnictwo Naukowe UMK, Toruń 2011, s. 291-292.

tłumaczy nacisk położony na tę właśnie ankietę. Praca Żabieckiej pozostała jednak pracą odosobnioną, szybko zapomnianą, podobnie jak inne polskie badania z okresu międzywojennego. Wraz z jej zapomnieniem, spowodowanym zniknięciem aktorów tej historii w czasie wstrząsów i brutalności lat wojny (w tym Żabieckiej w 1945 r.), znikł ten jedyny we Francji ślad fali polskich badań społecznych okresu międzywojennego.

Celem tego artykułu jest wypełnienie pustki pozostawionej przez historiografię okresu powojennego i przywrócenie odpowiedniego miejsca badaniom społecznym Polski międzywojennej – poprzez przyłączenie ich do nurtu empirycznych nauk społecznych, czerpiących z socjologii, ekonomii i psychologii w ramach zobowiązań politycznych i aspiracji reformatorskich². Zwraca on uwagę na różnorodność metod ankietowych, tworzenia tekstów i liczb w ponadnarodowej przestrzeni obiegu ludzi, idei i dzieł, sprzeciwiając się historii powojennej, która sprowadziła je do statystycznego formalizmu.

W artykule przedstawiono cztery różne, ale nawiązujące do siebie nawzajem badania. Łączy je nie tyle jedność metody, ani nawet tematu, ile dynamika ich transformacji, czyli adaptacja do niestabilności politycznej, społecznej i gospodarczej Polski w tym okresie. Metody badań odnowiono w dużej mierze z inicjatywy niezależnych instytucji badawczych lub zaangażowanych politycznie, których siła wynikała z ich powstania i doświadczeń związanych z funkcjonowaniem rządów autorytarnych. Spowodowało to specyficzną konfigurację w nowym państwie polskim, polegającą na współistnieniu państwowych i społecznych, niezależnych instytutów badawczych.

Podwójne badanie warunków życia rodzin robotniczych

Polskie badanie ankietowe, na które powoływała się Żabiecka, dotyczące „budżetów rodzin robotniczych”, ważne ze względu na swój wymiar narodowy, kwestie polityczne i metodologiczne, było efektem współpracy Głównego Urzędu Statystycznego z niezależnym Instytutem Gospodarstwa Społecznego. Kierowała nim więc podwójna wola polityczna: wola podjęcia przez nowe państwo polskie wyzwania modernizacyjnego, ocenianego w statystycznej obiektywizacji jego dokonań – gospodarczych, edukacyjnych czy związanych ze zdrowiem publicznym – oraz ruchów politycznych, które niosły ze sobą oczekiwania i wymagania społeczne ludności robotniczej i chłopskiej.

---

2 Artykuł powstał na podstawie innego artykułu autorki: M. Labbé, *Les enquêtes sociales oubliées de la Pologne de l'entre-deux-guerres*, „Le Mouvement Social” 2023, nr 2 (283), s. 23-44.

W nowo powstałych naukach społecznych odnalazły one odpowiednie sposoby opisu kondycji społecznej robotników i chłopów, czemu służyć miało analizowanie ich doświadczeń, o których informacji dostarczały z jednej strony ankiety statystyczne, z drugiej – historii życia spisane przez nich samych. Tuż po pierwszej wojnie światowej, wraz z kryzysami inflacyjnymi i związaną z nimi falą żądań robotniczych, Instytut Gospodarstwa Społecznego (IGS) zamierzał odgrywać coraz większą rolę w gromadzeniu i spisywaniu roszczeń klasy pracującej. Został założony w 1920 roku, jednak jego początki sięgają przedwojennego Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej utworzonego w 1907 roku w Warszawie. Jego założyciele mieli za cel wspieranie przedsięwzięć społecznych i narodowych – od obrony nauczania w szkołach w języku polskim po poprawę warunków pracy kobiet – co dokumentowali badaniami. W nowym państwie polskim Towarzystwo się zinstytucjonalizowało, pozostając niezależnym stowarzyszeniem, większość członków – ekonomiści, statystycy i socjologowie – rozwinęła swoją działalność w nowej strukturze, którą był IGS³.

Na początku lat dwudziestych IGS współpracował ze związkami zawodowymi, które piętnowały pogarszanie się poziomu życia robotników i ich rodzin w obliczu wysokich kosztów utrzymania. Zamiast danych dotyczących wynagrodzeń i cen, będących przedmiotem zwykłych analiz statystycznych, instytut zaproponował przeprowadzenie ankietowego badania konsumpcji w rodzinach robotniczych, badania zakotwiczonego w ich codziennych praktykach konsumpcyjnych. W ten sposób w 1922 roku sporządzono plan ankiety budżetowej, który w wyniku kilkuletniego procesu powstawania przybrał ostatecznie postać ogólnokrajowej ankiety przeprowadzonej w roku 1927.

Projekt takiej ankiety wywodził się z powstałej w XIX wieku tradycji tzw. badań budżetów rodzinnych, co oznaczało wówczas zespół różnorodnych praktyk i procedur obserwacyjnych służących do opisu warunków życia, nazwany później socjologią empiryczną. Dziedzinę tę dzieli się zwykle na dwa nurty. Pierwszy z nich to nurt jakościowy reprezentowany przez dzieło Frédérica Le Playa, utożsamiany z gatunkiem tzw. badań monograficznych. Le Play zaproponował syntezę pomiędzy monografią opisową a danymi rachunkowymi, chcąc uchwycić zarówno poziom życia rodzin, jak i moralność

3 Źródła o IGS i jego organizacji są szczątkowe. Archiwa Instytutu zostały zniszczone w czasie wojny. Jedyne obszerniejsze źródło: T. Szturm de Sztrem, *Instytut Gospodarstwa Społecznego 1920-1944*, PWN, Warszawa 1959 (w książce jako bardzo ważne źródło wykorzystano roczne sprawozdania z działalności drukowane od 1920 do 1938 r.).

domową, będącą według niego podstawą funkcjonowania społeczeństw. Drugi – to nurt kwantytatywny, nurt ankiet budżetowych, reprezentowany przez prace i obliczenia statystyków, zwłaszcza Ernsta Engela, dotyczące obyczajów konsumpcyjnych robotników, prowadzone w celu określenia dochodu minimalnego. Badania na temat budżetów rodzinnych mnożyły się głównie w Niemczech. Członkowie IGS byli z nimi obeznani i świadomi teoretycznych oraz metodologicznych debat, jakie te badania wywoływały⁴. Szeroka dystrybucja tych dzieł w europejskich środowiskach reformatorskich i socjalistycznych, ale także podróże polskich działaczy politycznych po terenach dawnego Królestwa Polskiego lub na emigracji, sprzyjały ich międzynarodowemu obiegowi.

Polskie badanie budżetów rodzin robotniczych z 1927 roku było zgodne z procedurą ustaloną na międzynarodowych spotkaniach statystyków, którzy w tych niespokojnych latach okresu bezpośrednio powojennego, dotkniętych kryzysami inflacyjnymi, zrozumieli znaczenie polityczne takich badań. Zasada badania ankietowego nie uległa zmianie. Polegała ona na rozdawaniu rodzinom specjalnych zeszytów, w których rejestrowano wydatki i rachunki dotyczące około dwudziestu podstawowych artykułów, głównie żywnościowych, w określonym przedziale czasu. Zebrane dane posłużyły następnie do obliczenia kosztów utrzymania tych rodzin – wskaźnika, według którego indeksowane były wynagrodzenia w stosunku do inflacji. Tego właśnie podjęła się oficjalna administracja, którą reprezentował Urząd Statystyczny⁵.

Dla IGS wskaźnik ten nie był jednak jedynym celem badania. Instytut zainicjował przeprowadzenie dodatkowego badania na temat „warunków życia robotniczego”. Odróżniało się ono od ankiety budżetowej, która w zgodzie z rygorystycznymi wymogami metodologicznymi sprowadzała się ostatecznie do listy domowych wydatków na konsumpcję. To drugie badanie przeprowadzono wśród tych samych rodzin, ale tym razem opierało się ono na nowym kwestionariuszu, który do pytań dotyczących zasobów materialnych dodał pytania jakościowe dotyczące życia codziennego, praktyk stowarzyszeniowych, kulturalnych i religijnych, a także warunków mieszkaniowych, posiłków i harmonogramu dnia, aby lepiej zrozumieć obszary ubóstwa ujawniające się w zwykłych, codziennych praktykach. Pytania o charakterze

4 S. Rychliński, *Badania monograficzno-opisowe życia robotniczego w Polsce*, „Statystyka Pracy” 1931, nr 3, s. 198–213.

5 *Budżety Rodzin Robotniczych. Wyniki ankiety przeprowadzonej w Warszawie, Łodzi, Zagłębiu Dąbrowskim i na Górnym Sasku*, GUS, Warszawa 1930.

psychologicznym oraz opinie na temat satysfakcji z pracy i planów na przyszłość dopełniały ten obraz warunków życia robotników. Badania IGS odróżniły się tym aspektem jakościowym od statystycznego badania budżetów, czerpiąc inspirację dla swojej metody z tzw. metody monograficznej, zredynowanej przez austriackiego ekonomistę i działacza socjaldemokratycznego Waltera Schiffa⁶:

obok danych sumarycznych i przeciętnych zebrano i następnie uwzględniono dosyć szczegółowe dane o każdej rodzinie prowadzącej rachunki. [...] W ogólnej publikacji statystycznej budżetów wiedeńskich umieszczono na podstawie tych danych dość dokładny opis każdej rodziny robotniczej objętej badaniem⁷.

To jakościowe podejście miało ostatecznie formę hybrydową: publikowano dane dotyczące każdej rodziny, ale w standardowym formacie tabeli wyników. Indywidualne doświadczenia zostały również odtworzone w narracji, którą IGS oparł na tych danych. Ta skala indywidualna została wykorzystana na przykład do opisanego harmonogramu dnia robotników. Oto na przykład przykładowo dzień górnika ze Śląska:

Wstaje z łóżka o godzinie 5 rano, ubiera się do pracy 20 minut, śniadanie je 10 minut, podróż do pracy 15 minut, rozebranie się w łaźni 10 minut, o godzinie 6.30 zjeżdża na dół, a wyjeżdża 3.30 po południu⁸.

Podejście to mogło również stanowić strategię pisarską służącą do potępienia fatalnych warunków życiowych robotników. Tak było w przypadku robotnika fabryki zapalek Płomyk w Warszawie, który popełnił samobójstwo. Ponieważ jego żona brała udział w badaniu, sporządzone przez nią zestawienie dochodów i wydatków stanowiło w oczach Instytutu dowód potwierdzający warunki życia jej rodziny:

6 *Warunki życia robotniczego w Warszawie, Łodzi i Zagłębiu Dąbrowskiem w świetle ankiet 1927 roku*, IGS, Warszawa 1929, s. 17; W. Schiff, *Die österreichische Erhebung über Wirtschaftsrechnungen und Lebensverhältnisse von Wiener Arbeiterfamilien, Methode und Ergebnisse*, „Allgemeines Statistisches Archiv” 1916-1917, nr 10, s. 509-594.

7 *Warunki życia robotniczego w Warszawie, Łodzi i Zagłębiu...*, s. 23.

8 Tamże, s. 67.

Rodzina Andrzejczaka składała się z 6 osób: męża, żony, trzech synów w wieku 3, 8 i 11 lat, oraz córki w wieku lat 5. Całą rodzinę utrzymywał ojciec, pracując w fabryce „Płomyk”. Przeciętny miesięczny zarobek jego za cały rok 1927 wyniósł zł 174,99. Struktura budżetu wydatków rodziny przedstawiała się jak następuje: żywność 63,4%, mieszkanie – 11,5%, opał i światło – 5,5% odzież – 11,6%, higiena i zdrowie – 1,3%, wydatki kulturalno-oświatowe i społeczne – 0,6%, inne wydatki konsumpcyjne – 0,9%, ubezpieczenia i podatki – 5,1%. W opisie tym i w przytoczonych cyfrach wyraża się cała tragedia życia klasy robotniczej w Polsce, gdyż przykład nasz nie jest odosobniony. Jest to raczej przykład typowy⁹.

Na początku lat trzydziestych niska inflacja zmniejszyła użyteczność tych badań. Nowy kryzys gospodarczy zrodził jednak kolejny problem społeczny, jakim było masowe bezrobocie, i odtąd polskie badania społeczne skupiały się na losach pracowników pozostających bez pracy, których liczba wciąż rosła. Skala zjawiska wywołała nowe pytania o konsekwencje materialne, społeczne i psychiczne bezrobocia, dała także początek nowym sposobom opisu kondycji bezrobotnych. Jeśli Urząd Statystyczny wycofał się ze swojej misji gromadzenia i centralizacji danych na temat zatrudnienia, miejscem tych badań i ich innowacji metodologicznych były instytuty niezależne, takie jak IGS.

Badania wobec bezrobocia: między autobiografią a psychologią społeczną

Pod koniec lat dwudziestych IGS zdołał ugruntować swoją pozycję jako uznany instytut. Kontynuując swoją misję obrony klasy robotniczej, współpracował z instytucjami państwowymi i zacieśniał partnerstwo z organizacjami wywodzącymi się zarówno z sektora publicznego, społecznego, jak i prywatnego – władzami gmin, zarządzającymi kasami chorych, związkowcami. Bazując na tych sukcesach i swojej niezależności, instytut wyspecjalizował się w jeszcze innym typie badań – konkursach autobiograficznych. Dały one początek temu wyjątkowemu zbiorowi życiorysów, które były „pamiętnikami” bezrobotnych, chłopów i emigrantów¹⁰. Na pierwszy rzut oka ten program zbierania autobiografii nie miał żadnego związku z poprzedzającymi go badaniami budżetowymi. Jedynie jego zaangażowanie polityczne na rzecz robotników wydaje się łączyć te inicjatywy. Badania te wpisywały się jednak

9 Tamże, s. 110.

10 Historia konkursów i ich metodologia są opisane w innych artykułach w tym numerze.

w tę samą dynamikę uchwycenia świata społecznego metodami mającymi gwarantować obiektywność obserwacji, podwyższając skuteczność żądań. Instytut Gospodarstwa Społecznego, jako niezależny od konkretnej dyscypliny naukowej czy administracji, mógł łączyć metody badawcze, aby dostosowywać je do zmieniających się sytuacji społecznych. Nie zważając na „prawo wielkich liczb” Urzędu Statystycznego, wytyczył bardziej eksperymentalną ścieżkę pomiędzy obiektywizacją warunków a subiektywnością doświadczeń.

Metoda badania autobiografii, nazywana metodą biograficzną, usystematyzowana przez Floriana Znanieckiego od czasu jego współpracy w Chicago z Williamem Thomasem, a następnie na Uniwersytecie Poznańskim, wpisywała się w ramy konceptualne analizowania zachowań społecznych opartego na indywidualnych podstawach i spostrzeżeniach. Podejście to nadało nowe i centralne znaczenie dokumentom osobistym w celu uchwycenia indywidualnych doświadczeń. Podczas pobytu w Chicago Znaniecki gromadził rozproszone i niejednorodne dokumenty osobiste, w Poznaniu postanowił je pozyskiwać, konstruując źródła badawcze poprzez zachęcanie do publicznej rywalizacji w pisaniu życiorysów. Od czasu opublikowania w 1930 roku *Życiorysu własnego robotnika* Jakuba Wojciechowskiego (w opracowaniu Józefa Chałasińskiego) gatunek ten znalazł uznanie u bardzo wielu odbiorców. Właśnie odwołując się do tej metodologii wykorzystywania dokumentów osobistych oraz zapoczątkowanej tradycji wydawniczej, IGS zdecydował o wydaniu zbioru autobiografii, który obok badań budżetowych stanowił drugi ważny obszar badań społecznych Instytutu.

Zbiór *Pamiętniki bezrobotnych*, opublikowany w 1933 roku, wpisał się w kontekst kryzysu gospodarczego 1929 roku, który mocno uderzył w polski przemysł i skazał prawie połowę jego robotników na trwałe bezrobocie. Warunki życia ich, a także ich rodzin, w pierwszej połowie lat trzydziestych XX wieku gwałtownie się pogorszyły, w tym samym czasie rząd ograniczał wypłatę świadczeń. Praktyczna organizacja konkursu zmobilizowała, oprócz IGS, szeroką sieć kontaktów politycznych, intelektualnych i związkowych. Kierujący Instytutem Ludwik Krzywicki przygotował ogłoszenie o konkursie, które zostało rozesłane do prasy, związków zawodowych i innych organizacji pracowniczych. Zaadresowano je do tych, „którzy przeżywają dzień po dniu straszną klęskę braku zajęcia i zarobku”, zachęcając ich, „by piórem zechcieli odmalować zabiegi swoje obecne o kawałek chleba i opisać swoje położenie”¹¹. Ogłoszenie zawierało dokładne instrukcje co do pisania pamiętnika: potrzeba

¹¹ *Pamiętniki bezrobotnych*, IGS, Warszawa 1933, s. XXXVIII.

podania daty utraty pracy, otrzymanej pomocy itp. Do tych podstawowych kwestii dodano pytania dotyczące poszukiwania pracy, drobnych zarobków, długów i sprzedaży artykułów gospodarstwa domowego, a także pytania dotyczące żywności i stanu zdrowia. Instrukcje te pozostawiały jednak wolne pole piszącym. W ogłoszeniu skierowanym do osób nienawykłych do pisania podkreślano: „Nie zależy nam na pięknej, wyszukanej formie opisów. Niechaj padają słowa proste i twarde, byle oparte na prawdziwych przeżyciach”¹².

Konkurs odniósł wielki sukces, napłynęły setki zgłoszeń (w sumie 774 pamiętniki). Krzywicki napisał wstęp do obszernego tomu zbierającego wybrane pamiętniki (w sumie 57). Tom ten został ponadto opatrzonej analitycznym tekstem mającym na celu uświadomienie szerokiemu gronu odbiorców trudnej sytuacji bezrobotnych, którym autobiografia „oddaje głos”. Historie łączyły więc w sobie precyzyjny i rzeczowy opis warunków życia oraz swobodne wyrażanie emocji – rozpacz, złości i rezygnacji – od utraty pracy po daremną pogoń za nią, a następnie wykluczenie i biedę.

Badania autobiograficzne IGS, choć oparte na tej samej technice badawczej, różniły się od propozycji socjologicznych środowiska poznańskiego skupionego wokół Znanieckiego. Instytut podkreślał tę różnicę, nie traktując autobiografii jako źródła badawczego widzianego w perspektywie metodologicznej, ale przede wszystkim jako świadectwo życia robotnika, bezrobotnego czy emigranta¹³. Instytut dawał jednak gwarancję co do ich prawdziwości, przypominając o wymaganych zaświadczeniach dotyczących sytuacji pamiętnikarzy oraz o sprawdzaniu niektórych wspomnień. Ważna dla Instytutu była kwestia reprezentatywności i ogólnopolskiej skali badania. W tym celu stworzone zostały tabele statystyczne, które podsumowywały charakterystykę autorów (wiek, zawód, czas pozostawania bez pracy, liczbę dzieci itp.) i ukazywały różnorodność przypadków oraz geografie odpowiedzi, które napływały z „najdalszych zakątków” Polski. Świadczyły one o narodowym wymiarze bezrobocia, a także o poprzedzających je przyczynach strukturalnych.

Publikacja *Pamiętników bezrobotnych* odniosła oczekiwany sukces społeczny, została także przekazana Międzynarodowej Organizacji Pracy w pochwalnym raporcie polskiego delegata Jana Rosnera na łamach „International Labour

¹² Tamże.

¹³ Zob. także analizę przeprowadzoną przez Katherine Lebow, (*Autobiography as Complaint: Polish Social Memoir Between the World Wars*, „Laboratorium: Russian Review of Social Research” 2014, t. 6, nr 3, s. 13-26).

Review”¹⁴. Miało to swoje reperkusje także za granicą, o czym świadczą badania przeprowadzone przez Paula Lazarsfelda z młodym psychologiem z UW Bohdanem Zawadzkiem na temat psychologicznych skutków bezrobocia. Ich projekt poszedł w ślady słynnego austriackiego badania, którego wyniki opublikowano pod tytułem *Bezrobotni z Marienthalu*, zainicjowanego w latach 1931 i 1932 przez Paula Lazarsfelda¹⁵. Renoma tego badania polegała na sposobie, w jaki powiązano wiedzę o bezrobociu, jako brutalnym doświadczeniu i dowodzie desocjalizacji, z pionierską metodologią, która łączyła różne podejścia i źródła: obserwację uczestniczącą, wywiady, historie życia, dane statystyczne i administracyjne, dane z budżetów rodzinnych, testy psychologiczne.

Polskie *Pamiętniki bezrobotnych* oferowały w oczach obu autorów warunki badawcze porównywalne z warunkami badań z Marienthalu dla walidacji metod i wyników. Bezrobocie tu również postrzegano jako zjawisko, które poza konsekwencjami materialnymi ma także istotne podłoże psychologiczne¹⁶. Za austriackim badaniem kryła się w rzeczywistości ambicja dyscyplinarna, polegająca na uznaniu psychologii za część nauk społecznych. W wyniku badania powstała typologia, w której wyróżniono cztery kategorie zachowań bezrobotnych. Byli oni: zrezygnowani, nieugięci, zrozpaczeni, apatyczni¹⁷. Te standardowe profile skonstruowano na podstawie obserwacji zebranych przez badaczy podczas wizyt u rodzin, wywiadów i udziału w działaniach pomocowych, metodą tak zwanej immersji.

Instytut Gospodarstwa Społecznego gromadził autobiografie bezrobotnych nie w celu przeprowadzenia analizy społeczno-psychologicznej, ale w celu podniesienia świadomości społecznej. Lazarsfeld i Zawadzki uznali

14 J. Rosner, *An Enquiry into the Life of Unemployed Workers in Poland*, „International Labour Review” 1933, t. 27, nr 3, s. 398-412.

15 M. Jahoda, P. Lazarsfeld, H. Zeisel, *Die Arbeitslosen von Marienthal. Ein soziographischer Versuch über die Wirkungen langandauern der Arbeitslosigkeit*, Hirzel, Leipzig 1933; C. Fleck, *New Introduction*, w: M. Jahoda, P. Lazarsfeld, H. Zeisel, *Marienthal“ The Sociography of an Unemployed Community*, Transaction, New Brunswick 2002, s. VII-XXX; wyd. pol. M. Jahoda, P.F. Lazarsfeld, H. Zeisel, *Bezrobotni Marienthalu*, przeł. R. Marszałek, red. nauk. i posł. A. Sułek, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007; B. Zawadzki, P. Lazarsfeld, *The Psychological Consequences of Unemployment*, „Journal of Social Psychology” 1935, nr 6, s. 224-250; wyd. pol. B. Zawadzki, P. Lazarsfeld, *Psychologiczne konsekwencje bezrobocia*, w: *Bezrobotni Marienthalu*, s. 207-239.

16 A. Sułek, *The Marienthal 1931/1932 Study and Contemporary Studies on Unemployment in Poland*, „Polish Sociological Review” 2007, t. 157, nr 1, s. 3-25; zob. również A. Sułek, *Posłowie. Badania w Marienthalu i badania nad bezrobociem w Polsce*, w: *Bezrobotni Marienthalu* s. 241-279.

17 *Bezrobotni Marienthalu*, s. 115-134.

natomiast, że taka analiza jest możliwa dzięki wykorzystaniu unikatowego źródła, jakim były polskie materiały autobiograficzne:

Szczególna wartość zgromadzonych autobiografii polega na tym, że zawierają mnóstwo opisów stanu ducha, które pochodzą z pierwszej ręki i są bardziej przydatne niż jakiegokolwiek dane uzyskane w odpowiedzi na pytanie: „Jak bezrobotni odczuwają swoją sytuację?”¹⁸.

Lazarsfeld i Zawadzki przeanalizowali autobiografie IGS według typologii zachowań z badań z Marienthalu i dostarczyli oczekiwanego potwierdzenia ich solidności. Ich motywacja była przede wszystkim eksperymentalna i metodologiczna, ale w swoim artykule zawarli obszernie fragmenty z życia codziennego robotników, w tym wiele świadectw o cierpieniu, głodzie, zimnie, desperackim oczekiwaniu na pracę, poczuciu bezużyteczności, wstydzie czy myślach samobójczych. Pod tym względem badania bezrobotnych przeprowadzone w okresie Wielkiego Kryzysu, w ramach których zebrano dane na temat subiektywnych doświadczeń wyjaśniających degradację kondycji psychicznej osób pozostających bez pracy, nadały tym badaniom sens o uniwersalnym znaczeniu.

Ani artykuł Lazarsfelda i Zawadzkiego, ani badania z Marienthalu nie spotkały się jednak z oddźwiękiem w polskich instytucjach, choć w kolejnym polskim badaniu bezrobotnych z lat trzydziestych znajdujemy zbieżność z badaniami wiedeńskimi.

Badania dotyczące bezrobotnych: łączenie metod jakościowych i ilościowych

Badanie o życiu bezrobotnego przeprowadzono w 1931 roku w ramach utworzonego właśnie w Warszawie Instytutu Spraw Społecznych (ISS), którego misja dotyczyła świata pracy i była realizowana poprzez prowadzenie ankiet i badań, jak również kampanii informacyjnych¹⁹. Uznany przez Ministerstwo Opieki Społecznej za fundację, ISS otrzymywał znaczne środki z funduszy ubezpieczeń społecznych. Był zatem instytutem atrakcyjnym dla wielu naukowców, intelektualistów i działaczy społecznych, takich jak dwaj organizatorzy tego badania: Halina Krahełska i Stefan Pruss. Znaczący był udział Krahełskiej. Była inspektor pracy niestrudzenie informowała o warunkach pracy kobiet i dzieci w fabrykach i potępiała je. Została także powołana na

18 B. Zawadzki, P. Lazarsfeld, *Psychologiczne konsekwencje bezrobocia*, s. 219-220.

19 H. Krahełska, S. Pruss, *Życie bezrobotnych. Badania ankietowe*, ISS, Warszawa 1933.

stanowisko polskiego delegata przy Międzynarodowej Organizacji Pracy, gdzie zasiadała w komisji ekspertów do spraw pracy kobiet²⁰.

Badania Krahelskiej i Prussa świadczą o chęci wprowadzenia przez aktywistów innowacji w metodach badań pod wpływem zaangażowania politycznego oraz zainteresowania instytutów zbiorami indywidualnych doświadczeń w obliczu rosnącego zubożenia klasy robotniczej. W tym ostatnim badaniu autorzy zastosowali i połączyli trzy metody opisu warunków życia bezrobotnych: badanie ankietowe, badanie budżetów rodzinnych oraz obserwację partycypacyjną. Nalegali na to ostatnie podejście, które miało centralne miejsce w badaniu „ludzi aktywnych, umiejących patrzeć i wnioskować”:

Metodą, najczęściej stosowaną w naszych badaniach, była ankieta. Korzystaliśmy jednak wielokrotnie ze swobodnie opracowanych opisów życia bezrobotnych, które nadsyłali korespondenci. Opisy te były niekiedy bardzo treściwe i przybierały właściwie charakter wywiadów²¹.

Badanie obejmowało różne ośrodki przemysłowe w Polsce i opierało się na „sieci korespondentów społecznych” złożonej z osób ściśle związanych ze środowiskiem robotniczym – nauczycieli, pielęgniarek, lekarzy, inspektorów pracy czy związkowców. Zamiast statystycznego doboru rodzin do badania organizatorzy oparli się na wyborze dokonany przez tych korespondentów. Oto jak uzasadniali w swoim raporcie skuteczność tej terenowej selekcji:

Korespondent łódzki, który obszedł osobiście około 500 rodzin bezrobotnych włóknarzy w Łodzi, rozpoczął od osób zredukowanych w fabryce, w której pracował sam i członkowie jego rodziny. Później mając już upoważnienia do przeprowadzania badań na piśmie, udał się do kuchni [kuchni], żyjących bezrobotnych, i stamtąd otrzymywał dowolne ilości adresów rodzin²².

²⁰ O działalności Haliny Krahelskiej zob.: Z. Popova, *Polish Women Labour Inspectors between the World Wars: Scrutinizing the Workplace and Mobilizing Public Opinion*, „Journal of Contemporary Central and Eastern Europe” 2023, t. 31, nr 2, s. 301-319; F. Thébaud, *Difficult Inroads, Unexpected Results: The Correspondence Committee on Women's Work in the 1930s*, w: *Women's ILO: Transnational Networks, Global Labour Standards, and Gender Equity, 1919 to Present*, red. E. Boris, D. Hoehntker, S. Zimmermann, Brill, Leyde 2018, s. 50-74.

²¹ H. Krahelska, S. Pruss, *Życie bezrobotnych*, s. 2, 3.

²² Tamże, s. 5.

Organizatorzy badania zwrócili się także do osób bezrobotnych, które brały już udział w konkursie autobiograficznym IGS. Poszukiwano ich współpracy, aby „dotrzeć wgłąb życia badanych rodzin”²³. Oczekiwania te zostały spełnione. „Badania naszych korespondentów – pisano we wstępie metodologicznym – potrafiły wydobyć całą gamę odmian w bytowaniu ofiar bezrobocia, cała skalę różnic w stopniu ich wyniszczenia oraz odporności”²⁴. Ta bliskość pomiędzy prowadzącymi ankiety a ankietowanymi, robotnikami i bezrobotnymi, gwarantowała, zdaniem autorów, precyzyjne i rzetelne odpowiedzi, a przede wszystkim niski odsetek odmów.

Oprócz ankiety głównej badanie budżetów rodzin miało dostarczyć precyzyjnych informacji ilościowych na temat ich warunków materialnych oraz uwydatnić ich zubożenie wynikające z bezrobocia, w szczególności poprzez wydatki na żywność. Przeprowadzono więc bardziej ukierunkowane badania w celu oceny wpływu bezrobocia na niedożywienie dzieci. Rozesłano po szkołach krótki kwestionariusz zawierający pięć pytań dotyczących codziennych posiłków. Organizatorzy po raz kolejny podkreślili zasadę badania preferującego bezpośredni kontakt. Kwestionariusz został zaprojektowany tak, aby dzieci mogły go od razu wypełnić: „w większości wypadków same dzieci odpowiedziały na te pytania”²⁵.

Z uzyskanych odpowiedzi wynikało, że sytuacja była bardzo niepokojąca: co czwarte dziecko wychodziło do szkoły bez śniadania, a 18% szło spać bez kolacji²⁶. Badanie ankietowe dostarczyło rażącego dowodu na wpływ bezrobocia na zdrowie dzieci oraz na niewystarczające zasoby opieki społecznej, aby temu zaradzić. Te alarmujące wskaźniki odzwierciedlały rosnące obawy organizacji humanitarnych. Krahelska i Pruss zostali zaproszeni do opublikowania wyników przeprowadzonych badań w raporcie The International Save the Children Union (Międzynarodowej Unii Ratowania Dzieci)²⁷. W przygotowanym tekście ponownie podkreślili metodologiczne innowacje swojego badania:

---

23 Tamże, s. 6.

24 Tamże.

25 Tamże, s. 7.

26 Tamże, s. 48-49.

27 H. Krahelska, S. Pruss, *The Influence of Unemployment on the Life of Children and Juveniles of the Working Classes in Poland*, w: *Children, Young People and Unemployment: A series of Enquiries into the Effects of Unemployment on Children and Young People*, The Save the Children International Union, Genève 1933, cz. 2.

The method of such enquiries is still matter of discussion and analysis, since the changes wrought in the mode of living under new social and economic conditions necessitate a revision of methods that have hitherto been considered reliable²⁸.

W badaniu Krahelskiej i Prussa zebrano także wiele danych jakościowych. Miały one na celu opisanie „przeobrażenia w psychice bezrobotnych” na podstawie obserwacji i wywiadów terenowych. Autorzy mieli także dostęp do miejskich danych służb zdrowia i policji o samobójstwach, kradzieżach, prostytucji – zachowaniach, które ich zdaniem były wynikiem bezrobocia²⁹.

Wśród innych zmian w zachowaniach bezrobotnych szczególną uwagę zwrócono na ewolucję ról mężczyzn i kobiet w życiu domowym. Doświadczenie zawodowe Krahelskiej zaważyło na tej tematyce: jako inspektor pracy nie tylko badała warunki pracy kobiet w przemyśle, ale także obserwowała ich ewolucję na rynku pracy. Był to też temat jej książki opublikowanej w tym samym czasie przez wydawnictwo IGS, zatytułowanej *Praca kobiet w przemyśle współczesnym*³⁰. Krahelska zwróciła uwagę na wzrost zatrudnienia kobiet w okresach kryzysu gospodarczego, kiedy bezrobocie w pierwszej kolejności dotyczyło mężczyzn. Badanie podsumowała, pisząc o odwróceniu roli kobiet – „zastępujących mężczyzn w ich roli i obowiązkach żywicieli rodzin”³¹. Inne badania bezrobotnych, takie jak ankieta przeprowadzona przez Annę Minkowską z IGS czy też badania z Marienthalu prowadzone przez Marie Jahoda, pozwoliły wyciągnąć podobne wnioski.

Postulat statystyków: zasada reprezentatywności

Na początku lat trzydziestych XX wieku w Polsce mnożyły się badania społeczne, lecz te, które były naprawdę nowatorskie i przynosiły nowe dane na temat losów rodzin robotników, stawały się polem rywalizacji i obiektem krytyki. Krytyka tego intelektualnego i jednocześnie zaangażowanego

28 „Metoda takich badań jest nadal przedmiotem dyskusji i analiz, ponieważ zmiany w sposobie życia w nowych warunkach społecznych i gospodarczych wymagają rewizji metod, które dotychczas uważano za wiarygodne” (tamże, s. 6).

29 O reperkusjach psychologicznych bezrobocia zob. także A. Minkowska, *Rodzina bezrobotna. Na podstawie ankiety 1932 r.*, IGS, Warszawa 1932.

30 H. Krahelska, *Praca kobiet w przemyśle współczesnym*, IGS, Warszawa 1932.

31 H. Krahelska, S. Pruss, *Życie bezrobotnych*, s. 88.

politycznie zjawiska dotyczyła kwestii reprezentatywności wyników. Krytykę wyników popierali statystycy, matematycy i ekonomiści, którzy kwestionowali osiągnięcia wyników w stosunku do wyboru próby badawczej. Podczas gdy legitymacja niezależnych instytutów, w tym IGS, opierała się na metodach badawczych łączących podejście ilościowe i jakościowe, kierując się chęcią zarówno badania, jak i obrony świata pracy, rozwój takich dyscyplin jak ekonomia i statystyka przekształcił produkcję danych i konkurował z empirycznymi naukami społecznymi instytutów zaangażowanych politycznie. Instytut Spraw Społecznych był wektorem tego ilościowego punktu zwrotnego. Na styku instytucji społecznych i organizacji prywatnych, finansowanych z funduszy ubezpieczeń, otworzył się rynek dla studiów z zakresu ochrony pracy i oceny ryzyka. Kierunek badań ISS dotyczył więc bardziej wiedzy specjalistycznej niż aktywizmu społecznego specyficznego dla IGS.

W 1935 roku ISS zorganizował nowe badanie na temat bezrobocia; jego metodologia różniła się diametralnie od badania z roku 1931. Koordynował je Ludwik Landau, ekonomista i statystyk, który opublikował wyniki w książce *Bezrobocie i stopa życiowa ludności dzielnic robotniczych Warszawy*³². Podobnie jak w przypadku innych organizatorów tego typu badań, jego zainteresowanie tym tematem było powiązane z jego zaangażowaniem w sprawy społeczne i skłoniło go do pracy w kilku instytutach. Landau był bliski założenia politycznego IGS, ale przyczynił się także do ilościowego zwrotu w badaniach społecznych. Krytykował dotychczasowe badania dotyczące bezrobotnych, które uznał za statystycznie nieważne. Oprócz małej próby badanej populacji, szczególnie metodami partycypacyjnymi, skrytykował też reprezentatywność opowieści autobiograficznych, które były spisywane przez najlepiej wykształconych robotników. W przeciwieństwie do tych badań jego warszawska ankieta miała się opierać na próbce rodzin bezrobotnych wybranej według protokołu gwarantującego jej statystyczną reprezentatywność.

Wytypowano cztery dzielnice robotnicze (Wola, Ochota, Czerniaków, Bródno-Pelcowizna), w których na podstawie ostatniego spisu powszechnego z 1931 roku przeprowadzono losowo wybór konkretnych kwartałów, następnie budynków i mieszkań, w celu zbadania około 400 rodzin. Powstała w wyniku ankiety pracą był długi tekst, w którym w komentarzach zamieszczono wyniki liczbowe, tabele i wykresy: opisywano populację bezrobotnych

32 L. Landau, *Bezrobocie i stopa życiowa ludności dzielnic robotniczych Warszawy*, ISS, Warszawa 1936; M. Kalecki, W. Kula, T. Szturm de Sztrem, *Wstęp*, w: L. Landau, *Wybór pism*, wyb. T. Szturm de Sztrem, PWN, Warszawa 1957, s. V-XVI.

pod względem wielkości i proporcji oraz zestawiano, zgodnie z rozumowaniem przyczynowym, cechy charakterystyczne (wiek, płeć, zawód, mieszkanie, pomoc) rozumiane jako zmienne objaśniające wpływ bezrobocia na rodzinę.

Nawet pozbawiona obserwacji jakościowych, tabela statystyczna sporządzona na podstawie ankiety świadczyła o nędzy i cierpieniu rodzin dotkniętych bezrobociem. Celem Landaua nie było jednak wzbudzanie emocji, lecz dostarczenie wiedzy o właściwej skali tego zubożenia bezrobotnych, zobjektywizowanej w języku statystyki porównawczej, która w jego mniemaniu nadawała ankiecie niepodważalną wartość ogólną. Modelem dla niej było niedawne angielskie badanie „The New Survey of London Life and Labour”, przeprowadzone w latach 1928-1931, nawiązujące do słynnej ankiety Charlesa Bootha „London Life and Labour de 1891”³³. Booth wprowadził pojęcie progubóstwa (*poverty line*), definiowanego jako dochód pozwalający na utrzymanie, oddzielający rodziny biedne od innych rodzin³⁴. Landau posłużył się tym pojęciem i zastosował je do danych ankietowych. Przeliczył on kwotę progubóstwa z ankiety londyńskiej na złote, biorąc pod uwagę warszawski wskaźnik cen, a następnie przeanalizował rozkład dochodów polskich rodzin w stosunku do tego progubóstwa. Wynik miał jedynie wartość porównawczą, ale był znaczący i przytłaczający: przy braku bezrobocia połowa warszawskich gospodarstw domowych z klasy robotniczej żyła poniżej progubóstwa, w porównaniu z 11% w Londynie. Natomiast bezrobocie zepchnęło prawie wszystkie rodziny w Warszawie poniżej tego progubóstwa. Oznaczało więc ono zarazem, jak wynikało z ankiety, powszechne ubóstwo.

Ankieta Ludwika Landaua jest charakterystyczna dla transformacji statystycznej badań społecznych w połowie lat trzydziestych XX wieku. Landau gromadził dane wyłącznie za pomocą kwestionariusza, a następnie je kodował i przedstawiał w postaci tabeli w celach statystycznych. Nie było tam miejsca na opinie i wywiady ani na obserwacje dotyczące psychologicznych szkód bezrobocia, ani na żadne inne informacje jakościowe. Ten nowy nurt stawiający statystyki i dane ilościowe na pierwszym miejscu miał swoich

33 O ankiecie Charlesa Bootha pisze C. Topalov (*Observer l'enquête de Charles Booth sur le peuple de Londres (1886-1903)*, w: *Les enquêtes ouvrières dans l'Europe contemporaine*, red. É. Geerkens, N. Hatzfeld, I. Lespinet-Moret, X. Vigna, La Découverte, Paris 2019, s. 282-300).

34 Dochód ten określano jako kwotę przypadającą na jedną osobę, niezbędną w warunkach i cenach panujących w Warszawie w pierwszej połowie 1935 r., aby osiągnąć ten poziom życia (L. Landau, *Bezrobocie i stopa życiowa ludności...*, s. 98).

przedstawiciele wśród polskich uczonych i działaczy, którzy byli równie zaangażowani jak poprzednicy w sprawę robotniczą oraz sprzeciwiali się deregulacji rynku kapitalistycznego. Przekonani byli jednak o nadrzędnej roli modeli i wskaźników statystycznych w obiektywizacji warunków życia. Podporządkowali zatem swoje badania ankietowe potrzebom kwantyfikacji zmiennych danych i wskaźników tabelarycznych.

W 1940 roku, podczas okupacji niemieckiej, Ludwik Landau przeprowadził kolejną ankietę, tym razem tajną, mającą na celu organizację dystrybucji żywności, a także udokumentowanie i poświadczenie warunków życia głodujących rodzin³⁵. Prowadził także rodzaj dziennika, *Kronikę lat wojny i okupacji*, w której codziennie zapisywał fakty, które zaobserwował lub o których przeczytał czy usłyszał. Pośmiertna publikacja tej *Kroniki* stała się niezrównanym archiwalnym źródłem³⁶. Aresztowanie w 1944 roku przez gestapo położyło kres jego działalności naukowej i politycznej. Przedwczesna śmierć Landaua oraz śmierć innych polskich intelektualistów i naukowców była przyczyną przerwania kontaktów zapoczątkowanych w okresie międzywojennym pomiędzy polskimi i europejskimi działaczami reformatorskimi, ekonomistami i socjologami, dla których badania społeczne, w tym badania ankietowe, stały się wspólnym językiem, jakim się posługiwali.

Podsumowanie

Wojna, zmiany ustrojowe i ograniczenia ideologiczne skazały opisane tu badania społeczne okresu międzywojennego na zapomnienie. Do tego dołączyły zniszczenie i przerwanie dokumentacji oraz śmierć w czasie wojny i okupacji niemieckiej Ludwika Krzywickiego, Ludwika Landaua, Haliny Kraheleskiej, Anny Minkowskiej i wielu innych organizatorów i inicjatorów tych badań.

Dzisiejsze retrospektywne spojrzenie na polskie badania społeczne okresu międzywojennego prowadzi do nowego ujęcia historii nauk humanistycznych i społecznych w krajach Europy Środkowej oraz do przywrócenia autorów i dzieł wyłączonych z bibliografii epoki PRL. Niedawne prace podkreślają również, w jaki sposób ich trajektorie różnią się od trajektorii zachodnioeuropejskich nauk społecznych, od dawna uznawanych za model, czy to pod względem genezy i podziałów dyscyplinarnych, czy podstaw metodologicznych. Przypadek polskich badań społecznych jest pod tym względem

35 T. Szturm de Sztrem, *Instytut Gospodarstwa Społecznego 1920-1944*, s. 214-227.

36 L. Landau, *Kronika lat wojny i okupacji*, t. 1-3, PWN, Warszawa 1962.

bardzo istotny ze względu na kontekst polityczny, który ukształtował nową metodologię mierzącą z jednej strony do obiektywizacji warunków społecznych i indywidualnych doświadczeń, z drugiej strony, wręcz przeciwnie, do zachowania w pismach głosu badanych: robotnika, bezrobotnego, dziecka itp. Polski dorobek naukowy pokazuje także, jak w niestabilnych reżimach politycznych i gospodarczych okresu międzywojennego metodologia badań musiała stale dostosowywać się do zmieniającego się otoczenia. Była ona odnawiana z inicjatywy niezależnych organizacji, zaangażowanych społecznie i politycznie. Ta dynamika relacji pomiędzy podmiotami niezależnymi i podmiotami państwowymi dała impuls do poszukiwania nowych metod badawczych, a także eksperymentalnego, hybrydowego łączenia w jednym badaniu różnych metod. Ujawnienie tego właśnie zjawiska było celem mojego artykułu.

Przełożyła *Maya Szymanowska*

Abstract

Morgane Labbé

SCHOOL FOR ADVANCED STUDIES IN THE SOCIAL SCIENCES IN PARIS

Social Research in Interwar Poland: Statistics Objectivity and Biographical Narrative

The article restores the significance of social research in interwar Poland. The author presents four different studies linked primarily by the dynamics of transformation in the face of political instability. The text positions memoir writing methods among other types of qualitative research.

Keywords

---

social research, interwar period, survey methodology, memoir research